

Palágyi László¹

JELÖLTSEGELMÉLET ÉS MAGYAR MINT IDEGEN NYELV²

Abstract

The study investigates the markedness theories elaborated in linguistics in relation to Hungarian as a Foreign Language and intends to prove their relevance in language pedagogy. In order to decide which markedness theories can contribute the most to the systematization of language structures that cause difficulty or simplicity in Hungarian as a foreign language, the study applies Hungarian examples to present the different notions of markedness and unmarkedness. The markedness differential hypothesis has explanatory value for contrastive linguistic factors in language pedagogy, and although functional markedness theories are worth taking into consideration as well, a cognitive grammar-based theory is also discussed in the second part of the study as an alternative.

Keywords: *language pedagogy, Hungarian as a Foreign Language, markedness theory, iconicity, cognitive grammar*

Kulcsszavak: *nyelvpedagógia, magyar mint idegen nyelv, jelöltségelmélet, ikonicitás, kognitív nyelvtan*

1. Bevezetés

A nyelvtanulóknak és nyelvtanároknak is alapvető tapasztalata, hogy a nyelv egyfelől szabályszerű, és a nyelvek sok tekintetben hasonlítanak egymásra, másfelől viszont a nyelv telis-tele van „szabálytalanságokkal” (sajátos mintázatokkal), és a nyelvek nagymértékben különbözhetnek is. A nyelvtanárnak mind a szabályszerűségeket, mind a szokatlanságokat szem előtt kell tartania, miközben – jó esetben – épít a nyelvek közötti hasonlóságokra és külön figyelmet fordít a különbözőségekre. E két központi jelentőségű kettősség megragadására a nyelvészetben a huszadik századtól leginkább a jelöltség és jelöletlenség fogalom-pár használatos. A nyelvi szabályszerűség és

¹ Palágyi László az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje; laszlo.palagyi89@gmail.com

² Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

szabálytalanság, illetve univerzalitás és változatosság okára a nyelvelméletek különböző válaszokat adnak. A huszadik század második felében domináns generatív megközelítésben például az általános elveket és paramétereket kódoló, de végső soron mindig nyelvspecifikusan megvalósuló univerzális nyelvtan (ld. Chomsky 1988), illetve a szabályos formákat eredményező, algoritmikus grammatika és a „szabálytalanságokat” is tároló, memórialapú lexikon moduláris értelemben vett szétválasztása (ld. Pinker 1999) bír magyarázóértékkel. Jelen írás a funkcionális (a nyelvi rendszert a nyelvhasználat jellemzői és az általános megismerési folyamatok viszonyában értelmező) jelöltségelméletek keretében vizsgálja a nyelvek hasonlóságát és különbözőségét, állandóságát és változékonyságát, szabályszerűségét és szabálytalanságát, illetve ezek nyelvpedagógiai relevanciáját. A klasszikus és modern funkcionális jelöltségelméletek magyar mint idegen nyelvre vonatkoztatott bemutatása után egy kognitív nyelvtan alapú modellben tárgyalom a magyar mint idegen nyelv néhány fontosabb jellemzőjét. A tanulmány célja annak bemutatása, hogy miként kezelhetők egységes elméleti keretben a magyart tanuló külföldiek számára kihívást vagy éppen könnyebbséget jelentő nyelvi kifejezések.

2. A jelöltség és jelöletlenség funkcionális értelmezései

A Prágai Nyelvész kör munkásságában gyökerező nyelvészeti jelöltségelméletek leíró jellegük ellenére mindig is éreztették hatásukat az alkalmazott nyelvészetben. Az első sorban fonológiai nézőpontú és bináris oppozíciókra építő „prágaiak” közül Roman Jakobson (1941) már igen korán kiterjesztette elméletét a jelöltségi viszonyok afáziában és anyanyelv-elsajátításban betöltött szerepére, a század második felében pedig az anyanyelvi transzfer vizsgálatának keretében megjelentek az első idegennyelv-elsajátításra vonatkozó hipotézisek és empirikus kutatások is (Eckman 1977, 1985).

A jelöltség és jelöletlenség strukturalista szemléletű (a viszonyokat nyelvi rendszeren belül meghatározó, belső magyarázatokra támaszkodó) elképzelése szerint jelöletlenebbek (semlegesebbek) a gyakran használatos, tipikusabb és/vagy egyszerűbb alakok, míg jelöltebbek a ritkább, kivételes és/vagy összetettebb nyelvi elemek és konstrukciók. Ez az elképzelés a nyelvtanárok számára alapvető szervezőelve a nyelvtanulásnak, a magyar mint idegen nyelv oktatásában például a gyakori (jelöletlen) *toll* és *kutya* szó hamarabb jelenik meg, mint a ritkább (jelöltebb) *tű* vagy *lajhár*, az egyszerű *ír* és *ház* is megelőzi az összetettebb *író* és *házban* alakot, miképpen az egyszerű mondatok korábban szerepelnek az összetett mondatoknál, és a tipikusabb *mosogatsz* is megelőzi a kivételesebb *takarítasz* és a még sajátosabb mintázatot képviselő *mosol* igealakot, ahogyan a köznyelvi *haj* is a szlenges *séró*-t. A magyar mint idegen nyelv szakirodalmában a fokozatosság, a gyakoriság és az egyszerűtől a bonyolultabb felé való haladás módszertani elve expliciten is megjelenik (Giay 1988), azonban már e fentebb ismertetett strukturális szemléletű szempontok is könnyen ellentmondásba kerülnek, hiszen a kivételes jelenségek korántsem periférikusak, a magyarban például a sajátosan toldalékolt alakok a szókincs központi részét képezik (ld. *evett, házam*,

havas, álmat), sőt, a kivételesség és a gyakoriság gyakran egyenes arányosságot mutat, amit mi sem példáz jobban, mint hogy a nyelvtanárok már az első órákon kénytelenek a létige és a gyakori mozgásigék (*jön, megy*) rendhagyóságával szembesíteni a tanulókat. Ráadásul a jelöltség nyelvtipológiai nézőpontja, amely szerint a nyelvek széles körére jellemző grammatikai szerkezetek jelöletlenek (ilyen például a magyarban a többes szám), a kevésbé elterjedtek pedig jelöltek (ilyen az általános és határozott igeragozás elkülönülése), a nyelvpedagógia kapcsán tovább bonyolítja a kérdést. A nyelvpedagógiában ugyanis a jelöltség elsősorban a tanuló anyanyelvének és esetlegesen a cél nyelv mellett tanult más nyelveknek az összefüggésében értelmezhető – a magyarban is megjelenő SOV szórend a világ nyelveit tekintve jelöletlen (a legelterjedtebb mondatfelépítés), a nyelvtanulók egy részének mégis szokatlan („jelölt”) lehet, hiszen viszonylag kevés európai nyelvre jellemző.

E jelenségekre igyekeznek egységes megközelítést nyújtani a nyelvpedagógiai jelöltségelméletek. Eckman jelöltségi differenciál hipotézise (1977) – amely a klasszikus kontrasztív elemzés (Lado 1957) újraértelmezésének is tekinthető – a jelöltség tipológiai felfogásán nyugszik. Jelöltnek számít Eckman értelmezésében „A” jelenség az adott nyelvben, amennyiben feltételezi „B”-t, ám „B” nem feltételezi „A”-t (pl. a nazális magánhangzók jelöltek, mivel feltételezik nem nazális magánhangzók meglétét az adott nyelvben, ám a nem nazális magánhangzók nem feltételezik a nazális magánhangzókat, így jelöletlenek). A hipotézis szerint nem történik anyanyelvi transzfer akkor, ha egy terület az anyanyelvben jelöltebb, mint a cél nyelvben, ellenkező esetben viszont igen. Ezt támasztja alá, hogy a magyar anyanyelvűek számára nem jelent különösebb gondot az általános és határozott igeragozást nem elkülönítő nyelvek igeragozásának elsajátítása, a magyar mint idegen nyelvben viszont ez jelenti az egyik legnagyobb nehézséget. Az elmélet másik hipotézise szerint a tanulási nehézség arányos a tipológiai jelöltséggel, tehát a nyelvtanuló számára a világ nyelveiben jelöletlenebb (kevesebb más hangot feltételező) magyar [ʃ], /cs/ hang kisebb nehézséget fog okozni, mint a jelöltebb (több más hang meglétét feltételező) [ʒ], /zs/ hang, még ha e hangok egyaránt hiányoznak is anyanyelve hangállományából.

A fenti hipotéziseket elsősorban a fonológia területén sikerült igazolni (Dinnsen–Eckman 1975), ami összefüggésben állhat azzal, hogy az alapvető fonológiai készlet (basic phonem inventory) kutatása évszázados múltra tekint vissza, míg a fonológiai struktúrák figyelemirányító és jelentésalkotó, tehát alapvetően szemantikai természetű aspektusa a huszadik század második felének funkcionális nyelvészeti irányzatai számára vált fontossá. Ezen irányzatok egyik legfontosabb képviselője, Talmy Givón a jelöltséget az alapvetően univerzálisnak tételezett kognitív komplexitás függvényében értelmezi (1990). Nézete szerint azon nyelvi jelenségek tekinthetők jelöltnek, amelyek nagyobb mentális erőfeszítést, figyelmet, feldolgozási időt igényelnek. Tehát míg a jelöletlen nyelvi jelenségek a kognitív hierarchiában magasabb rendűek, kevésbé komplexek, addig a jelöltek feltételezik e jelöletlen konceptualizációkat. Jelöletlen, a kognitív hierarchiában magasabb rendű nyelvi jelenség a magyarban például az alanyeset, az egyes szám, a jelen idő, míg jelölt – és az előbbieket feltételezi – a tárgyeset, a többes szám és a múlt idő.

Kérdés ugyanakkor, hogy e kognitív hierarchiák mennyiben tekinthetők általánosnak a világ nyelveiben, és mi lehet a szerepük a nyelvtanulásban. Az univerzális kognitív elvek egyik korán felfedezett példája a bizonyos dimenziók meglétére vagy hiányára utaló téri kifejezések aszimmetriája (Greenberg 1966): „Az olyan párokban, mint a *magas/alacsony, hosszú/rövid, széles/szűk, mély/sekély, vastag/vékony, távol/közel* a kiterjedést jelölő kifejezés jelöletlen, míg a kiterjedés hiányát jelző jelölt” (Bybee 2011; saját ford.). Ezen állítást bizonyítják a főnévi alakok (*magasság, hosszúság, szélesség, mélység, vastagság, távolság* ↔ *?alacsonyosság*), és ezért nem okoz problémát a magyarul tanulóknak, hogy a téri kiterjedésre a „pozitív” (jelöletlen) alakokkal kérdezzünk (*Milyen magas az épület? Milyen hosszú a folyó? Milyen mély a víz?*), és nem a (jelölt) „negatív” alakokkal (vö. *Milyen rövid a folyó?* stb.). Az univerzális kognitív preferenciák révén tehát az anyanyelv egyfelől lehetővé teszi az idegennyelv-elsajátítást, másfelől ezen elvek változatossága és esetleges ellentmondásossága meg is nehezíti azt (vö. Köllő 1978: 25–54). A továbbiakban két olyan funkcionális jelöltségelméletet vizsgálunk részletesebben, amelyek képesek a nyelvtanulást lehetővé tevő és egyúttal megnehezítő kognitív hierarchiák megragadására.

2.1. A természetes nyelvelmélet jelöltségelmélete

Az ún. természetes nyelvelmélet (ld. Wurzel 1987; Dressler 1989) a jelöltséget és a jelöletlenséget viszonyfogalomként értelmezi. A jelöltség és jelöletlenség a nyelvi szerkezetek kognitív hierarchiáknak és az adott nyelv rendszerének való megfelelése vagy meg nem felelése felől értelmezhető:

A jelöltség fogalma itt nem esik egybe a valamilyen jeggyel [pl. toldalékkal] való ellátottsággal, hanem arra vonatkozik, hogy egy nyelvi egység megformálási módja mennyiben felel meg bizonyos univerzális, tipológiai és/vagy rendszerszintű szabályoknak vagy elveknek, vagy mennyiben tér el tőlük. A kivételes, az összefüggések alapján elvárt alakoktól eltérő alakokat tekintjük jelölt alakoknak. Különbséget kell tehát tennünk egyfelől jeggyel ellátott [featured] és jegy nélküli [featurless], valamint jelölt [marked] és jelöletlen [unmarked] között (Ladányi 2007: 29).

Ennek értelmében például a *holnap orvoshoz megyek* nyelvi kifejezés igealakja jelölt, mert az univerzális elvektől eltérően alakilag nem komplexebb a jelen idejű igealaknál – ami a jelöltségi differenciál hipotézise szerint a magyarul tanulók számára nem jelent problémát.

A természetes nyelvelmélet tehát azokat az alakokat tartja jelöletlennek, természetesnek, ezáltal pedig könnyebben megtanulhatónak, amelyek megfelelnek bizonyos univerzális preferenciaelveknek és az adott nyelv rendszerének. A továbbiakban magyar nyelvi példák segítségével néhány fontosabb természetességi elv bemutatása következik.

2.1.1 Ikonicitás

A természetes nyelvelmélet alapvetően szemiotikai kiindulású általános preferencia-elveket fogalmaz meg, amelyeknek teljesülése jelöletlenné, természetesebbé, így könnyebben elsajátíthatóvá teszi az adott nyelvi jelenséget. Ilyen univerzális elv az ikonicitás, amely szerint például a *házikó, sulí, Zoli, csoki, fagyí* szavak [i] hangja megfelel azon gyerekeknél is megfigyelt tendenciának, hogy a kicsinyítés (vagy az alacsonyabb intenzitás ld. *hajigál, taszigál* ld. Szilágyi N. 2013) képszerűen, palatális hanggal fejeződik ki (Dressler – Merlini Barbaresi 1994), valamint „ikonszerű jelműködésre vall, hogy a kicsinyítés / becézés általában a TÖBB-KEVESEBB elv megvalósulását képviseli” (Szűcs 2017) annyiban, hogy a kicsinyített alakok jellemzően „csonkítottak”.

Az ikonicitási elvek között ugyanakkor a diagrammatikus szerkezeti ikonicitás tekinthető a fontosabbnak. Ennek megnyilvánulása például a magyarban, hogy az összetételek szemantikai és fonológiai (hangrendi) profilját is a jobb oldali tag határozza meg (*versenyautóban, autóversenyen*), tehát „az egységnek a kifejezés síkján történő tagolása leképezi a tartalom síkján történő tagolását” (Ladányi 2007: 33).

2.1.2 Morfoszemantikai áttetszőség

A természetes nyelvelmélet szerint fontos univerzális elv a morfoszemantikai áttetszőség is, ezt azonban a séma- és hálózatelvű funkcionális irányzatok vitatják (Bybee 1985, 2010; Langacker 1987, 2008). Utóbbiak szerint ugyanis az összetett nyelvi egységek nem kompozicionálisak, a konstrukció jelentése komponenseinek jelentése révén ugyan motivált, de alapvetően emergens, mert „a komponensek alkalmazkodnak egyes részleteikben a többihez” (Tolcsvai Nagy 2013: 382). A komponensek jelentése tehát nem összeadódik az összetett nyelvi egységben, hanem integrálódik úgy, hogy a komponensek jelentésének csupán egyes részletei aktiválódnak. A *magas* melléknév például egészen másképpen integrálódik a *magas hegy, magas férfi, magas épület* vagy a *magassarkú cipő* konstrukcióba, miképpen az *autó* főnév jelentésszerkezetének is más-más zónái aktiválódnak a *gyors, kényelmes, piros* melléknévekkel. A nyelvtanulók a jelentésintegrációt az anyanyelvükre és kultúrájukra támaszkodva automatikusan működtetik, ezért a *piros autó* hallatán figyelmük nem az autó belső terére, a *kényelmes autó* esetén pedig nem a jármű karosszériájára irányul.

A kompozicionalitással kapcsolatos második probléma, hogy a nyelvi kifejezések nagy része ugyan jellemezhető részleges morfoszemantikai áttetszőséggel, a nyelvi egységek belső szimbolikus viszonyai azonban gyakoriságukkal egyenes arányosságban fokozatosan elmosódnak (Bybee 2010). Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a nyelvtanuló elsősorban a célnyelv gyakori kifejezéseivel találkozik, amelyek morfoszemantikailag – legalábbis az anyanyelvi beszélők számára – kevésbé áttetszők.

A kognitív nyelvészet morfoszemantikai áttetszőséggel kapcsolatos harmadik lehetséges kritikája, hogy a leginkább jelölt, figuratív kiterjesztésen alapuló metonimikus és metaforikus nyelvi kifejezések általánosnak tekinthetők a nyelvben, a metafora

és a metonímia elsősorban fogalmi természetű, hétköznapi jelenség (összefoglalóan l. Kövecses 2005). A leginkább jelölt alakoknak szemantikai áttetszőség szempontjából azonban kétségtelenül az idiómák³ tekinthetők, amelyek motiválása elősegítheti bevésődésüket (Kövecses 2001; Palágyi 2016). Ennek megfelelően a szavak belső szimbolikus viszonyainak motiválása a nyelvórán a kifejezés elsajátításának kezdeti szakaszában segítheti a bevésődést (*házasság – ház*), ugyanakkor az eltérően lexikalizálódott vagy különböző mértékben transzparens kifejezések asszociálódása célnyelven belüli „hamis barátként” zavart is okozhat (vö. *kedv – jó kedvű – kedves – rossz kedvű – kedvetlen – kedvel*).

2.1.3. Morfotaktikai áttetszőség

A morfoszemantikai áttetszőség mellett a természetes nyelvelmélet a morfotaktikai áttetszőséget is univerzális preferenciaelvként tartja számon, és ugyancsak gyakorisági hatások folytán a nyelvtanuló e tekintetben is számos jelölt nyelvi kifejezéssel találkozhat (*szó – szavak, alszik – aludni, egy – első, kettő – második, jön – gyere*).

A már nem produktív, ugyanakkor gyakori, így példányalapon elsáncolt szóalakok kevésbé illeszkednek a – morfotaktikailag áttetsző – produktív sémába (ld. *ajtó – ajtaja*), míg a ritkébbak (ld. *disznó – disznója, ?disznaja, csikó – csikója, ?csikaja*) fokozatosan elveszítik jelöltségüket (Ladányi 2017: 538–539). A magyarban a példányalapon elsáncolt alakok listája viszonylag rövid például a nagyszámú flexiós alakot őrző angol (*sing* V.PRS – *sang* V.PST *person* N.SG – *people* N.PL), újlatin (ld. francia *un cheval* N.SG – *des chevaux* N.PL), valamint a még mindig produktívan többeli magánhangzót változtató szláv nyelvekhez képest (ld. cseh *píseň* N.SG.NOM – *písně* N.PL.NOM).

Morfotaktikailag tipikusan jelöltek ugyanakkor a magyarban a felszólító módú igealakok, ami komoly nehézséget jelenthet a diákoknak, még ha a mássalhangzók hasonulását a magyar írásrendszer nem is jelöli, és ez gyakran (de nem minden esetben ld. *fut – fuss*) enyhíti a felszólító forma morfotaktikai jelöltségét (ld. *csinál – csinálj*, [ʃina:] – [ʃina:j], *tanít – taníts* [toni:t] – [toni:ʃ]).

2.1.4. Egy-egyértelmű megfelelés

A természetes nyelvelmélet szerint az egy-egyértelmű megfelelés (biuniqueness), azaz az egy alak – egy jelentés elve ugyancsak fontos univerzális elv, így ebben a tekintetben

³ A nyelv idiomatikussága a kisebb konstrukciók esetében is megfigyelhető, problémát okozhat például, ha a jelentésszerkezet egyik zónája más képi sémával, ennél fogva pedig a forrásnyelvitől eltérő morfológiai kategóriával fejeződik ki a célnyelvben – a magyar kapcsán egyes nyelvtanulók számára meglepő lehet például, hogy a közlekedési eszközök jellemzően felszín képi sémával dolgozódnak föl (ld. *villamoson / buszon / vonaton / repülőn ül – felszáll a villamosra / buszra / vonatra / repülőre – leszáll a villamosról / buszról / vonatról / repülőről* ↔ *autóban ül, beszáll az autóba, kiszáll az autóból*).

is szemben áll a kognitív nyelvészettel, amely szerint a poliszémia – a polifunkcionalitással és a kofunkcionalitással együtt – az emberi nyelv alapvető jellegzetessége (Tolcsvai Nagy 2013). A poliszémiát a gazdaságossági elv is megköveteli, amely azonban a nyelvekben mindig a redundanciával együtt érvényesül. A nyelvtanulók számára az anyanyelvükben megszokotthoz képest ökonomikusabb vagy redundánsabb nyelvi kifejezések egyaránt jelöltek, az alaki jeggyel való ellátottságtól függetlenül. A magyarban tipikusan ilyen az európai nyelvekhez képest gazdaságosabb főnévi számjelölés mennyiséget kifejező jelzős szerkezetekben (*sok ember, nyolc férfi*), valamint a mutató névmások és a főnevek helyviszonyragjainak redundáns egyeztetése (*ebben a könyvben, azon az asztalon*).

A különböző fonológiai struktúrák (pl. *ék* hangsor) többféle szimbolikus viszonyban is részt vehetnek (*maradék, Péterék, ékel*), aminek hátterében állhatnak grammatikalizációs folyamatok (*könyvem, kérem*), de oka lehet a pusztán véletlen is (*a háza*). A jelentéssel bíró hangsorok ugyanakkor különböző absztraktsági szinten lévő sémákat is képviselnek ([névelő+főnév], [szótó+toldalék], [főnév+toldalék], [ige+toldalék]), így esetleges polifunkcionalitásuk megértésben az anyanyelvi beszélők számára természetesen nem okoz nehézséget.⁴ A polifunkcionális, jelölt alakok a magyar mint idegen nyelvben olykor segítik a tanulást (*barátom, barátod, barátja ≈ látom, látod, látja*), de meg is nehezíthetik a tanulók dolgát (*barátjuk ↔ látjuk*).

Az egy alak – egy jelentés elvnek szintén nem megfelelő kofunkcionalitás a nyelvtanulók számára több elsajátítandó mintázatot jelent ugyanazon funkció kifejezésére. Ugyanakkor az egymásnak megfelelő grammatikai funkcióval rendelkező, de különböző alakok a magyarban – legtöbbször a nyelvtanulók számára is belátható módon – megragadhatók fonológiaiailag (*írsz – hozol, írj – hozz*), szemben azokkal a nyelvekkel (ld. francia), amelyekben a fonológiai felépítés a legtöbbször alig nyújt támpontot annak eldöntéséhez, hogy az illető szó például milyen ragozási osztályba tartozik. Másfelől egyes kofunkcionális alakok az idegennyelv-tanulás szempontjából egymás szinonimáiként jelöletlennek, semlegesnek tekinthetők (*várnak bennünket/minket*).

2.1.5. A természetességi elvek hierarchiája és jelentősége a nyelvpedagógiában

Az már a természetességi elvek eddigi vizsgálatából is kitűnhetett, hogy a – részben vitatható – univerzális elvek teljesülését felülírhatják tipológiai és az adott nyelvi rendszeren belüli jelöltségi viszonyok, és ez utóbbiak, azaz a rendszertől függő természetességi elvek határozzák meg leginkább, hogy mi számít az anyanyelvi beszélők számára jelöletlennek (Wurzel 1987).

Másfelől viszont az anyanyelvi transzfer hatását eltúlzó ún. kontrasztív elemzés éppen azt nem vette figyelembe, hogy a nyelvtanuló univerzális elvekre is támaszkodik,

⁴ Megjegyzendő, hogy az egymástól kellőképpen távol álló sémák esetében a homonímia sem jelent problémát (*szánja, sírok*), szemben például az igei paradigmán belüli, nem azonos személyű és számú alakot érintő homonímiával általában nem okoz nyelvi változást (Kiefer 2003: 218).

és a célnyelv rendszerszintű természetességi elveit is fokozatosan elsajátítja, vagyis öntudatlanul is elvárások alakulnak ki benne a tekintetben, hogy mi számít a célnyelvben és a nyelvekben általában természetesnek (jelöletlennek). Tehát ugyan a természetességi elveket illetően az idegennyelv-elsajátításban az anyanyelv rendszerszintű elvei az univerzális elveknél fontosabb szerepet játszanak, az L1 és L2 közötti különbségből fakadó nehézségek mértékét befolyásolja, hogy az adott eltérés mennyiben felel meg az univerzális és/vagy tipológiai preferenciaelveknek. A magyar agglutináló nyelvként például jellemzően eleget tesz az optimális szóhosszúság mellett (a toldalékmorfémák általában egy szótagosak) a szerkezeti ikonicitás elvének, amennyiben morfológiai szavainak szerkezeti felépítése jellemzően leképezi azok szemantikai felépítését: ld. *lány, lány-ok, lány-nak, lány-ok-nak*. Ezzel szemben például a szláv nyelvekre jellemző flexió kevésbé tekinthető természetesnek és jelöletlennek: ld. cseh *žena* 'nő' (N.Sg.Nom), *ženy* 'nők' (N.Pl.Nom), *ženě* 'nőnek' (N.Sg.Dat), *ženám* 'nőknek' (N.Pl.Da₁). A jelöltségi differenciál hipotézise szerint a magyar anyanyelvűek éppen ezért nehezebben sajátítják el a szláv nyelvek morfológiai kategóriáit, mint a szláv anyanyelvű tanulók a magyar nyelv morfológiai kategóriáit.⁵

2.2. Funkcionális kognitív jelöltségelmélet

A természetes nyelvelmélet mellett a kognitív hierarchiákat megragadni képes másik fontos funkcionális jelöltségelmélet a kognitív nyelvészeté. E paradigma szerint a nyelvek relatív hasonlóságának hátterében az áll, hogy mind a fonológiai, mind a szemantikai szerkezetek, és ezáltal a jelöltségi viszonyok is fiziológiai alapokkal rendelkeznek, a nyelvi kifejezések a testesültség (embodiment) révén motiváltak, minthogy „a nyelvi megismerés alapvető jellemzője, hogy az emberek a saját testükből kiindulva tapasztalják meg az őket körülvevő fizikai, továbbá társas világot” (Tolcsvai Nagy szerk. 2017: 1082). Éppen ezért, mivel a (fiziológiai, percepcionális, kognitív) tapasztalati alapú fogalmi reprezentációk motiválják a szemantikai szerkezeteket, indokolt a nyelvek morfoszintaktikai viszonyainak, pl. jeggyel való ellátottságának általános kognitív hierarchiák felőli megközelítése.

Ladányi Mária az *Osiris Nyelvtan* alaktani fejezetében (2017) a jelöltség Givón-féle funkcionális felfogását (jelöltség \approx szemantikai komplexitás) és a jelöltség viszonyfoglalomként való értelmezését (jelöletlenség \approx univerzális/tipológiai/rendszertől függő elveknek való megfelelés) integráltan érvényesíti, megkülönböztetve egyfelől

⁵ Azt ezzel együtt természetesen nem állíthatjuk, hogy a szláv anyanyelvűek számára e magyar nyelvben tapasztalt jelöletlenség könnyebbséget jelentene például a jelölt (a leképezéseket kevésbé ikonikusan megvalósító) angol nyelvhez képest, hiszen bár a tárgyeset ikonicitását az újlatin vagy angol anyanyelvű tanulóknál könnyebben elsajátíthatják, annak alaki kidolgozása éppen szokatlan „természetessége” folytán hasonló nehézségeket is okozhat nekik, mint fentebb említett társaiknak (ld. Putz 2002).

a szemantikai jelöltség és jelöletlenség fogalmát, amely annak a függvénye, hogy egy nyelvi megismerésben is szerepet játszó viszonyban (pl. egyes szám – többes szám, cselekvő – elszenvető – átélő) az adott szemantikai tartalom fogalmilag közvetlenül feldolgozható, azaz jelöletlen vonatkozási alap, avagy fogalmilag közvetetten feldolgozható, vonatkoztatott, tehát szemantikailag jelölt. Ez a gazdag alaktannal rendelkező magyar nyelv kapcsán azért jelentős, mert a szemantikai jelöltség és jelöletlenség nyilvánvalóan motiválja a szavak alaki jeggyel való ellátottságát, illetve alaki jegy nélküliségét. Másfelől a szerző a szemantikai jelöltség és jelöletlenség mellett megkülönbözteti az alaki jelöltséget és jelöletlenséget is: alakilag jelöletlen az alaki jeggyel akár rendelkező, akár nem rendelkező, de az általános preferenciaelveknek megfelelő, ezért könnyen feldolgozható morfológiai konstrukció, míg alakilag jelölt az, amely a kognitív hierarchiáknak nem felel meg (ilyen pl. a már a korábban említett jövő időt kifejező *megyek* alak).

A szemantikailag jelöletlen vonatkoztatási alap, az alapbeállítású (default) szerkezet megállapítása a szintaktikai szerkezeteknél is fontos – ez a magyar nyelvben a semleges pozitív kijelentő mondat. Az alapbeállítás az alaktani alapalakhoz hasonlóan motivált, minthogy egyértelmű fiziológiai és diszkurzív tényezőkre vezethető vissza (Imrényi 2017). A nyelvoktatás azonban ez esetben nem támaszkodhat csupán a szemantikailag jelöletlen alapbeállításra, hiszen a nyelvtanuló már az első órákon számos olyan – egyébként számára szemantikailag sem áttetsző – jelölt közlési egységgel találkozhat (*Hogy hívnak? Jó reggelt! Nem tudom. Tessék!*), amelynek megjelenését pragmatikai, kommunikációs értéke indokolja. A kérdő mondatok a magyarban a nyelvtanulók számára szerencsés módon jelöltek, alaki kidolgozásuk csupán szupraszegmentálisan különbözik az alapbeállítástól. A szórend tekintetében a nyelvtanárok feladata viszont éppen az, hogy tudatosítsák a jelöletlen alapbeállítás (*Peti holnap tanulni akar.*) és az általában szerkezeti fókusz tartalmazó jelölt mondat közötti különbséget (*Peti holnap akar tanulni.*). Az SVO anyanyelvi transzfer természetesen megnehezítheti, az SOV pedig megkönnyítheti az SOV felépítés jelöletlenként, az attól eltérő felépítés pedig jelöltként való elsajátítását.

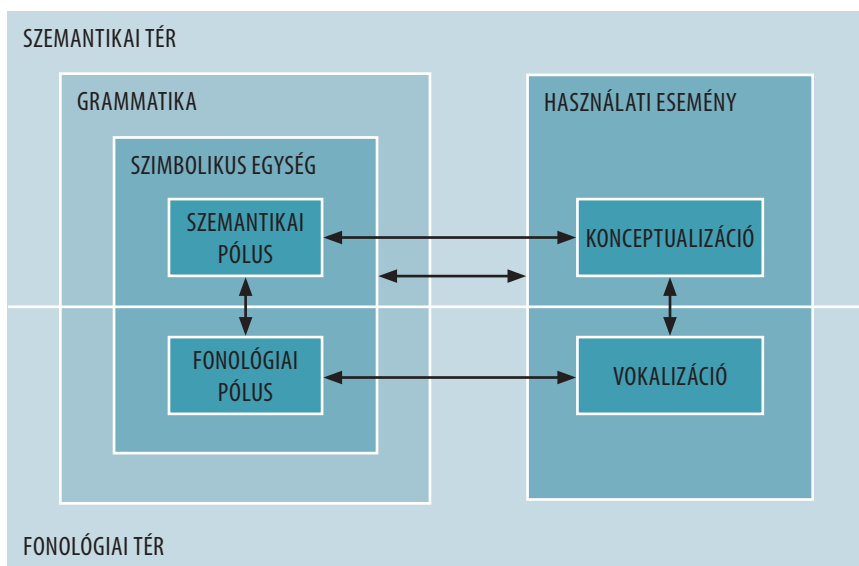
Ugyanakkor a nyelvi rendszerek általános kognitív hierarchiák felőli megközelítése ellen szól a világ nyelveinek diverzitása, ami rámutat arra, hogy az univerzális elvek érvényessége legfeljebb tipológiailag értelmezhető, és az adott nyelv rendszere is saját kognitív hierarchiákkal bír. Mint már említettük, a természetes nyelvelmélet empirikus vizsgálatai során arra a következtetésre jutott, hogy „mindig a rendszertől függő elvek diadalmaskodnak az univerzális preferenciaelvek fölött” (Ladányi 2007: 37) (így pl. a rendszernek való megfelelés, a morfológiai osztályok stabilitásának elve fontosabb szempont lehet, mint pl. a szerkezeti ikonicitás). Vagyis kijelenthető ugyan, hogy például a mondatok ágens szerepű szavai jeggyel kevésbé ellátottak, mint a páciensek (*a kutya^{ÁGENS} kergeti a macskát^{PÁCIENS}*), ám e kognitív hierarchia érvényességi köre tipológiailag a nominatív nyelvekre korlátozódik, hiszen az ergatív nyelvek esetében éppen a tranzitív igék ágense van jeggyel ellátott ergatívuszban, míg a páciens jeggyel nem ellátott abszolútívuszban áll; a triadikus nyelvekben pedig mind a tranzitív ige cselekvője, mind annak páciense alaki jeggyel ellátott agentívusz esetben, illetve akkuzatívuszban van.

A kognitív hierarchiák és a jelöletlen alapalakok tehát a nyelvi rendszer függvényében határozhatók meg. Az univerzális elvek elsősorban motivált potencialitásként határozhatók meg, nem pedig általános érvényű preferenciákként. A következő részben tárgyalt jelöltségelmélet ezért arra fókuszál, hogy az adott nyelvben (esetünkben a magyarban) milyen szemantikai szerkezetek jelennek meg, a magyar nyelv milyen kognitív hierarchiákkal rendelkezik, és ezzel összefüggésben milyen jelöltségi viszonyokkal jellemezhető.

3. Kognitív nyelvtan és jelöltségelmélet

A kognitív nyelvtan kidolgozója, Ronald Langacker az előző részben ismertetett funkcionális jelöltségelméletektől eltérően a jelöltség és jelöletlenség meghatározásakor az adott nyelvre szorítkozik – egy adott konstrukció annyira jelöletlen, amennyire az adott nyelv tipikus, reprezentatív szerkezeteként írható le (Langacker 1987). Véleményem szerint azonban e modell alkalmas lehet arra, hogy autentikusan ragadja meg a nyelvek hasonlóságának és változatosságának legfontosabb dimenzióit.

A kognitív nyelvtan (Langacker 1987, 2008) szerint a beszélő nyelvtudása, azaz nyelvi egységeket és azok mintázatát tároló mentális grammatikája a használati események tapasztalatának feldolgozásából származik. A konvencionális egységekből álló grammatika kódolja a használati eseményeket, ami egyaránt jelent konceptualizációt és vokalizációt, illetve a szemantikai és a fonológiai szerkezet szimbolizációját (ld. 1. ábra). A nyelvek hasonlóságát a konceptualizáció és a vokalizáció fiziológiai alapjai biztosítják.

1. ábra A grammatika kognitív modellje (LANGACKER 1987: 77 alapján)

Ekképpen minden nyelvi szerkezet egy fonológiai és szemantikai pólus szimbolikus viszonyaként írható le a grammatikai kontinuumon, amelynek egyfelől része a lexikon is, másfelől különböző nyelvi szintjei nem választhatók el élesen. Bár a nyelvi egység bipoláris struktúra, természetesen a szemantikai és a fonológiai egységnek sem minden része járul hozzá közvetlenül a szimbolikus viszonyhoz, a szemantikai és fonológiai egységek többnyire önmagukban is összetettek: pl. a *szombat* morféma fonológiai struktúrája két szótagból áll, szemantikai terének pedig része a hét hatodik napjának jelölése mellett a hétvégéről való tudásunk, a zsidó hagyományban a megszentelt nap fogalma, a labdarúgás tudáskeretében pedig a bajnoki fordulók időpontját jelenti. A fonológiai és szemantikai struktúrák egy része tehát csupán közvetetten járul hozzá a nyelvi egység szimbolizációjához (unipoláris aspektus), míg más részük közvetlenül (bipoláris aspektus): a *tör* hangsor unipoláris a *török* főnévben és bipoláris a *török* igében, miképpen a *k* hang is csupán közvetetten járul hozzá a szimbolikus egységhez a *pók* szóban, viszont közvetlenül a *hajók* szóalakban. „A bipoláris és unipoláris szerződés a nyelvi egység két aspektusa” (Langacker 2008: 176, saját ford.) – a továbbiakban bemutatott jelöltségelmélet e két aspektus megkülönböztetésére épül.

3.1. Jelöltség és jelöletlenség a fonológiai póluson

A fonológiai pólus kapcsán az unipoláris és bipoláris aspektus megkülönböztetése egészen nyilvánvaló, ha arra gondolunk, hogy a hangzásvilága alapján felismerhetünk egy nyelvet anélkül is, hogy akár egy szót is értenénk belőle, sőt, a fonológiai tudásra fogékonyabb beszélők képesek halandzsávva imitálni is az illető nyelv hangzásvilágát. Ezzel összefüggésben pedig a hangsorokból felépülő szótagokat a jelentéstől függetlenül, unipolárisan is vizsgálhatjuk, ezáltal feltérképezve egy adott nyelv szótagsémáit, hangkapcsolatait, akár a jelentés kérdését teljesen figyelmen kívül hagyva. Ezt természetesen annyiban árnyalnunk érdemes, hogy a fonológiai motiváltság alliteráló vagy rímes összetételekben (Benczes 2013) éppúgy fontos szerepet játszik, mint az ún. fonesztémák esetében (Bergen 2004; Smith 2014), ahol bizonyos hangkapcsolatok válnak szimbolikussá, továbbá, az ún. „népetimológia” jelensége⁶ is rávilágít arra, hogy a beszélők természetesen legmotiváltnak, bipolárisnak tartják a fonológiai egységeket (ld. Szili 2009).

Az unipoláris fonológiai tudás kiépítésére a nyelvtanulás kezdetén nagy figyelem irányul, az első szavak általában a célnyelv fonémarendszerének bemutatását szolgálják, különös tekintettel a jelölt hangokra. A magyar nyelvben ezek az [ɔ], [y], [y:], [e:], [ø], [ø:] magánhangzók, míg a legkevesebb nehézséget a jelöltségi differenciál hipotézise szerint a legkevésbé jelölt [i], [u], [a] magánhangzók és [b], [p], [d], [t] mássalhangzók

⁶ A paronímia másik típusa az ún. szóhasadás, azaz a morfofonológiai variabilitással, majd elkülönüléssel párhuzamos fogalmi elkülönülés (*kever* : *kavar*, *fő* : *fej*, *fia* : *fiúja*, *érem* : *érme*), ami ugyancsak arra hívja föl a figyelmet, hogy a fonológiai struktúrák differenciálódása a legtöbbször szimbolikus szemantikai különválasztást is eredményez.

jelentik,⁷ ennyiben az első- és másodiknyelv-elsajátítás azonosságokat mutat (vö. Demuth – McCulloch 2009). A nyelvtanítás során aztán a fonológiai tudás háttérbe szorul, a nyelvtanuló a magyar nyelvre jellemző szótagsémákat gyakran kénytelen intuitív módon elsajátítani (kiváló ellenpélda a fonológiai tudásra minden lecke végén nagy hangsúlyt fektető Szita Szilvia és Pelcz Katalin szerkesztette MagyarOK nyelvkönyvsorozat). Természetesen léteznek olyan elvek, amelyek ezt megkönnyítik a számára. A magyarban is meghatározó fonotaktikai elv ugyanis a mássalhangzók hangzóssági hierarchiája (approximáns, tremuláns > nazális > réshang > zár-réshang > zárhang ld. Markó 2017), aminek következtében a többemű szótagkezdet vagy szótagzárlat hangzósabb eleme közelebb van a szótagmag szerepű magánhangzóhoz: ld. **próba** (zárhang /p/ < tremuláns /r/), **polc** (approximáns /l/ > zár-réshang /c/), **rajz** (approximáns /j/ > réshang /z/).

A fentebb bemutatott hangzóssági hierarchia a magyar nyelvben ugyanakkor más területeken is fontos szerepet játszik. A kötőhangzó nélküliség tárgy esetben azon tövekre jellemző, amelyeknek utolsó mássalhangzója a hangzóssági hierarchia csúcán lévő szonoráns (*banánt, lányt, királyt, bajt, bort*) vagy a hierarchiában azokat követő réshang (*ászt, tojást, mezt, garázst*). E mássalhangzók tehát hangzósságuk folytán a magánhangzókhoz hasonlóan bizonyos mértékig képesek a toldalék kiemelésére. Emellett további feltétel, hogy az illető mássalhangzó alveoláris (/sz/, /z/, /n/, /l/, /r/) vagy palatális (/s/, /zs/, /ny/, /j/) legyen, ami elsősorban a -t tárgyraggal való könnyebb koartikulációt segíti elő. E jelenség fonetikai meghatározottsága lehet tehát az oka annak, hogy bár a tárgy eset kötőhangzó nélküli alak kidolgozása viszonylag nagy számú, tehát nehezen memorizálható tövégződést érint (a huszonnégy mássalhangzóból kilencet), a nyelvtanulóknak az osztálytermi tapasztalatok szerint nem okoz különösebb nehézséget a kötőhangzós többes számú sémától való elkülönítése (*banánok – banánt* stb.). Az igék múlt idejének E/3-ban való általános ragozása ugyancsak leképezi a hangzóssági hierarchiát, ugyanis a /t/ itt is kötőhangzó nélkül kapcsolódik az alapalakhoz, amennyiben a tő (alveoláris vagy palatális) szonoránusra végződik (*talált, várt, kent, hányt, fájt*). E szóalakok tehát egyfelől egy fonetikai potenciálból (végső soron a testesültségből, a nyelv fiziológiai alapjaiból) adódó elvet aknáznak ki, morfofonológiai perspektívából ugyanakkor jelöltek, szokatlanok is, minthogy a mássalhangzóra végződő tövek és a magánhangzót nem tartalmazó toldalékok integrációja a magyarban jellemzően kötőhangzókkal történik.

Az unipoláris (a jelentést közvetlenül nem befolyásoló) jelöltség tehát az adott nyelv fonológiai rendszere, a megismerés testesült alapjai révén bizonyos mértékig determinált fonetikai potenciál adott nyelv általi kiaknázása felől értelmezhető. A nyelvtanulók és nyelvtanárok alapvető tapasztalatának, a nyelvi hálózaton belüli variabilitásnak a megragadására az unipoláris jelöltség és jelöletlenség tehát mint viszonyfogalmak alkalmazhatók: a magyar morfológiai szavakban a magánhangzók elől- és hátulképzettsége fonológiailag kiaknázott (*lop : lep*), ami nagyobb szerkezeteket is meghatároz

⁷ A jelöletlenség természetesen nem jelenti azt, hogy az illető hangok artikulációja L1-ben és L2-ben tökéletesen megfelelne egymásnak.

(*lopok, lepek*) – sőt, ikonikusan szervezi a közelség és távolság oppozícióit (*ez, itt, ehhez : az, ott, ahhoz*) –, ennél fogva jelöletlen a *tudna* és az (*én*) *tudnák* alak, amelyek megfelelnek e fonológiai sémának, míg jelölt az (*én*) *tudnék* alak, amely eltér tőle. A jelölt alak gyakran kötődik valamilyen területi és/vagy társadalmi nyelvváltozathoz. A nyelv-tanulók számára a jelölt alak elsajátítása természetesen nem problémátlan, a jelöletle- nek analógiájára gyakran produkálnak a köznyelvben stigmatizált alakokat (*én tudnék, takarítsz, mondol*).

A nyelvek fonológiai pólusának tipikusan jelölt alakjai a viszonylag új jövevény- szavak. E gyakran nemzetközi kifejezések jelöltsége mást jelent a magyar beszélők és a nyelv-tanulók számára. Utóbbiaknak e szavak ismerősek, könnyen elsajátíthatók lehetnek, előbbieket tudásukról viszont sajátos mintázatot képeznek, ugyanis egy- felől akadnak közöttük (ld. *sofőr, parfüm*) a magyar nyelvre nem jellemző ún. kevert-har- monikus tövek (Siptár 2003), másfelől a hangrendi illeszkedés tekintetében is gyakran képviselnek ún. versengő sémákat (*hotelben/hotelban, fotelben/fotelban, agresszívan/ agresszíven*), vagy sajátos módon a fő utolsó – sok esetben elvileg ún. „áteresztő” vagy „semleges”, de legalábbis kevésbé hangrendmeghatározó – magánhangzója határozza meg hangrendjüket (*projektek, kommentek, partnerek, kosztümök, nőanszok*). A nyelvta- nárok tehát a nyelv-tanulás kezdeti szakaszán elsősorban alapalakjukban (alanyesetben) támaszkodhatnak rájuk. Szintén e szavak jelöltségét támasztja alá, hogy jellemzően ezek nem érvényesítik a fent bemutatott, hangzóssági hierarchián alapuló szótag- építési szabályszerűséget (*sport, sztár, stressz*).⁸

A jelöltség és jelöletlenség tehát a nyelvi szerkezetre vonatkozó fogalom, ami a fonológiai póluson az adott nyelv fonológiai rendszere felől ragadható meg, az adott nyelv hálózatában kiaknázott fonetikai potenciál felől értelmezhető. A rendszeren belül pl. az ún. nyitótövek jelöletlenek, amennyiben melléknevek (*unalmasak, bűnösek*), azonban (ma már) jelöltnek tekinthetők, ha főnévi tövek (*házak, hölgyek*). A jelöltség a típusalapon elsáncolt (produktív, gyakori) sémától való, általában példányalapon (nem produktív, listázható módon) elsáncolt eltérést jelent. Az eltérés unipoláris, mert nem jár jelentésváltozással (a *házak* és a *barátok* alaki kidolgozása közötti különbség nem szimbolizált). Az idegennyelv-tanulás során a nyelv-tanuló a célnyelv tipikus fonológiai mintázatait és elveit, valamint a jelölt kifejezéseket párhuzamosan sajátítja el.

3.2. Jelöltség és jelöletlenség a szemantikai póluson

A szimbolikus egység szemantikai pólusán a bipoláris és unipoláris aspektus megkülön- böztetése korántsem olyan egyértelmű, mint a fonológiai póluson. A kognitív nyelv-tan ezért hangsúlyozza az egymással nem azonosítható, nyelvileg konstruált szemantikai szerkezet (construal) és a fogalmi reprezentáció (conceptual content) közötti (nem dichotomikus) különbségtételt (Langacker 1999; vö. Simon 2012). A különbséget egy

⁸ Korábbi jövevény-szavaink tanúsága szerint e szótagséma a magyarban sokáig jelöletlen is volt (*stol – asz-tal; sco-la – is-ko-la; sla-ma – szal-ma; slu-ga – szol-ga*).

példával illusztrálva, a fázás közvetlen fiziológiai tapasztalati alappal rendelkező fogalma univerzálisnak tekinthető, a különböző nyelvek mégis különböző szemantikai szerkezetekben konstruálják meg e jelentést (ld. cselekvésként magyar intranszitiv igével *fázom*, birtoklásként francia főnévvel *j'ai froid*, részes viszonyban cseh főnévvel *je mi zima*). A fogalmi reprezentációk természetesen sok esetben szimbolizáltak, irányítják, motiválják a nyelvi szerkezetek felépülését (fogalmi reprezentáció → szemantikai szerkezet). Jó példa erre a magyarban a valamivel való ellátottság kifejezésére szolgáló *-(j)Ú* és *-(V)s* képzők megoszlása, amely az inherens, szerves, elidegeníthetetlen (*kék szemű*) és a szervetlen, elidegeníthető (*kalapos*) kapcsolat mentén alakul (Creissels 1975; H. Varga 2012). A magyarázat tehát ebben az esetben, úgy tűnik, tisztán fogalminak nevezhető. E példa is rámutat azonban arra, hogy a szemantikai konstruálás nem azonosítható egészen a fogalmi reprezentációval: utóbbi szintjén igaz ugyan, hogy a *-(j)Ú* képzős alakok hátterében elidegeníthetetlen kapcsolat áll, a *-(V)s* képzősök esetében pedig tapasztalati alapunk motiválja az elidegeníthető kapcsolatot, szemantikai konstruálás szintjén viszont helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy a *-(j)Ú* képzős alakokkal a fogalmi reprezentációkat elidegeníthetetlenként, a *-(V)s* képzős alakokkal pedig elidegeníthetőként dolgozzuk föl; ez magyarázza ugyanis, miként lehetséges a *fekete szakállas ember* és a *fekete szakállú ember* konstrukció is – a fogalmi reprezentáció a két esetben szemantikailag különbözőképpen (elidegeníthetően, elidegeníthetetlenül) konstruálódik meg.

Mindez azt jelenti, hogy az adott nyelv szemantikai konfigurációi is motiválják a fogalmi reprezentációk feldolgozását (fogalmi reprezentáció → szemantikai szerkezet → fogalmi reprezentáció). A nyelvtanulás során a tanuló lényegében annak elsajátítására törekszik, hogy fogalmi reprezentációit miképpen dolgozza föl a célnyelvben jelölt szemantikai szerkezetekben. Egy angol anyanyelvű tanulónak például meg kell szoknia, hogy bizonyos, az anyanyelvében állapotként feldolgozott fogalmi tartalmakat a magyarban folyamatként kell feldolgoznia (*I'm cold, I'm late* – *fázom, kések*).

Nyilvánvalóan külön kérdésként kezelendők azon esetek, ahol a forrásnyelv és a célnyelv nem csupán különböző szemantikai szerkezetben, de más típusú konstrukcióval is képezi le a megfelelő fogalmi tartalmat. Jó példa erre az aktív–passzív és az aktív–kautatív szemantikai kontrasztot jellemzően szónál nagyobb analitikus szerkezettel szimbolizáló szláv, germán és újlatin nyelvek, illetve a magyar, amely szó nagyságú szintetikus szerkezetben dolgozza föl e kettősséget (*süllyeszt–süllyed, épül–épít–épített*). A szintetikus és analitikus jegyekkel egyaránt jellemezhető igekötőzés e tekintetben is a magyar nyelv egyik legsajátosabb jelensége (*meg szerette volna csinálni, megcsinálta*). Hasonlóan fontos különbség lehet a mondatbeli fókusz analitikus szerkezettel történő kiemelése (vö. *c'est demain qu'il va chez le médecin* 'holnap megy orvoshoz'), illetve a magyar mondat e tekintetben alapvetően szórendi szerveződése, amelyben ráadásul roppant fontos szerep jut a szupraszegmentális kiemelésnek (a magyar beszélt nyelvben a *Peti holnap megy orvoshoz* közlésegyeség *holnap* eleme a hangsúlytól függően lehet kiemelt és nem kiemelt is, azaz egyaránt működhet alapbeállítású és nem alapbeállítású mondatként).

Általában nem jelent nehézséget a nyelvtanuló számára, ha egy szemantikai kontraszt a célnyelvben a forrásnyelvétől eltérően nem bipoláris, azaz nem dolgozódik

ki alakilag. A magyarban sem a nemi, sem az élő–élettelen szembenállás nem járul hozzá közvetlenül a szimbolizációhoz, ebben az értelemben konceptuális folytonosság jellemzi (ld. Szűcs 2009). Bár például a magyar foglalkozásnevek is rendelkeznek nemi konnotációval (Huszár 2009), a nemiség sematizált kontrasztként szintén csupán kis mértékben járul hozzá a magyar kifejezések szimbolizációjához közvetlenül. Meg kell különböztetnünk tehát – a megismerés testesült alapjai révén bizonyos mértékig determinált – konceptuális potenciálból kiaknázott, szisztematikusan szimbolizált fogalmi tartalmakat és szerkezeteket, valamint a szimbolikus struktúrához közvetlenül hozzájáruló, alakilag nem kidolgozott, tehát unipoláris fogalmi tartalmakat és szerkezeteket. Természetesen előfordul, hogy az adott nyelvben általában unipoláris fogalmi tartalom sporadikusan alakilag is kidolgozódik (ld. élő–élettelen szembenállást kifejező *marha – marhahús, fa – faanyag, aki – ami, ő – az*), illetve az is, hogy egy szisztematikusan szimbolizált konceptus az elvárásoktól eltérően nem dolgozódik ki alakilag (ld. a tárgy alaki kidolgozatlanágát a *szeretem a feleségem* kifejezésben). Mindezen eltérések viszonyfoglalomként a bipoláris jelöltség és jelöletlenség fogalmával ragadhatók meg: mivel a magyarban a nemi oppozíció szemantikailag jórészt kiaknázatlan (unipoláris, a szimbolikus nyelvi egységhez közvetlenül hozzájáruló), bipolárisan jelöletlen az *író* főnév, amely megfelel e kiaknázatlanságnak, míg bipolárisan jelöltek a *sportolónő, Takácsné* alakok, amelyek nem felelnek meg neki.

A grammatikák érthetően elsősorban a szisztematikusan kiaknázott jelenségekre, pl. a morfológiai kategóriák leírására törekednek, és kevésbé az adott rendszert ugyan meghatározó, de variábilisabb szimbolikus viszonyok vizsgálatára. Ezáltal pl. a morfológiai kategóriák nyilvánvalóan bipoláris természetű egységeire kevesebb figyelem irányul, miközben még a többségnek is vannak a magyarban jelölt esetei (*csillagzat, izomzat, dombság, vezetőség*). Ugyanakkor a nyelvpedagógiában a morfológiai kategóriák fontos szerepet játszanak, a szemantikai póluson jelölt kifejezések megkönnyítik a szókincs bővítést, motiválják a különböző tudástartalmak bevéődését (pl. érzelmi állapot: *félelem, szerelem, nyugalom* stb. foglalkozás: *tanár, futár, bankár – író, könyvelő, sportoló – halász, lovász, jogász*).

A szisztematikus alaki kidolgozásra jó példa a magyar nyelv azon fontos szemléleti vonása, hogy míg a szemantikai kontrasztok jellemzően unipolárisak, addig a téri viszonyokat fogalmilag feldolgozó képi sémák (Johnson 1987) nagymértékben szimbolizáltak. A TARTÁLY, FELSZÍN ÉS KAPCSOLAT, illetve a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL képi séma (Kothencz 2012) bizonyos mértékű fonológiai (-bAn, -bA, -bÓl – TARTÁLY; -rÓl, -tÓl, -bÓl – FORRÁS) és nagymértékű szerkezeti ikonicitással képeződik le. E szemantikai jelöltség a téri viszonyok révén elvontabb fogalmi tartalmakat kifejező vonzatszerkezeteket is roppant változatossá teszi, aminek következtében a tanulónak az európai nyelvekhez képest több típusú igei vonzatstruktúrát kell példányalapon memorizálnia (*lát valamit / valaminek, gondolkodik valamin / valamiről / valamiben, fél valamitől, elege van valamiből* stb.).

Az alaki kidolgozásra és kidolgozatlanúságra szintén példaként szolgál, hogy nominatív nyelvként a magyar – az ergatív és triadikus nyelvektől eltérően – nem szimbolizál különbséget a tranzitív és intranszitiv igeik elsődleges szereplői között (*Peti eszik/fut*), megkülönbözteti ugyanakkor a tranzitív igeik másodlagos szereplőjét (*Peti csokit eszik*).

Így azok a kifejezések, amelyeknél e viszony alakilag nem dolgozódik ki, jelöltek. Ilyenek például a már említett birtokos személyjeles főnevek (*látom a házam*). Ugyancsak jelöltnek tekinthető az európai nyelvekben a magyarhoz hasonlóan általában, de korántsem kizárólag visszaható szemantikai szerkezetben feldolgozott *tetszik* ige vonzatstruktúrája (ld. olasz *mi piace*; szlovák *páči sa mi*; angol *I like*), amelyben a legtipikusabb ágensként jellemezhető ember csupán másodlagos szereplő és részes esetben jelenik meg, ráadásul alaki kidolgozása sajátos módon nem is kötelező érvényű. Ezzel összefüggésben azon alapvetően passzív jelentésű (*készül a vacsora*) igék is jelöltek, amelyek ember tudástartalmú alany esetében reflexív jelentésűek és másodlagos szereplővel is kiegészülnek (*készül a vacsorára*). Utóbbiak együtt szerepeltetése és gyakoroltatása a morfoszemantikailag áttetszőbb (jelöletlen) passzív jelentésű igékkel félrevezető lehet.

4. Összefoglalás

A tanulmányban a magyar mint idegen nyelv jelenségeit különböző jelöltségelméletek keretében vizsgáltuk. A magyar nyelvnek is alapvető jellegzetessége a szabályosság és a változatosság, a hasonlóság és a különbözőség, amely jellegzetességek a nyelvpedagógiában különösen fontos jelentőséggel bírnak. Ezeket elsősorban a funkcionális nyelvelméleti modellek jelöltségelméletének keretében értelmeztük.

A jelöltségi differenciál hipotézise szerint akkor történik negatív transzfer, ha a cél nyelv egy jelensége jelöltebb, mint a forrásnyelvé, a nehézség mértékét pedig univerzális elvek is befolyásolják. Az anyanyelvben kifejeződő univerzális és tipológiai elvek teszik lehetővé az idegennyelv-elsajátítást, ugyanakkor a nyelvtanuló a tanulás során egyre kevésbé támaszkodik anyanyelvére.

Az univerzális elveket a legátfogóbban a természetes nyelvelmélet keretében vizsgálták, egyes természetességi elvek azonban funkcionális kognitív szempontból legalábbis részben vitathatók. A magyar funkcionális kognitív nyelvtan jelöltségelmélete univerzális kognitív hierarchiák felől közelíti meg a nyelvi kifejezéseket.

A tanulmányban vázolt kognitív nyelvtan alapú jelöltségelmélet megközelítésében az idegennyelv-elsajátítás a célnyelv szimbolikus szemantikai szerkezeteinek és fonológiai mintázatainak elsajátításaként értelmeződik. A nyelvtanárnak nem csupán azzal érdemes számot vetnie, hogy a tanított nyelvi jelenség jelöltsége folytán jelenthet-e kihívást a nyelvtanulónak a fonológiai vagy a szemantikai póluson, hanem azzal is érdemes tisztában lennie, hogy a nyelv fiziológiai alapjai e jelöltség dacára milyen esetekben könnyíthetik meg a tanuló dolgát.

A magyar mint idegen nyelv sajátos jellemzőinek, tipológiai meghatározottságának és univerzális preferenciaelveinek szisztematikus, nyelvelméletileg megalapozott vizsgálata reményeink szerint képes lehet a továbbiakban a nyelvtanárok munkájában egyébként is jelenlévő kontrasztív szemlélet megerősítésére és elmélyítésére, valamint a nyelvtanulók számára nehézséget jelentő jelenségek háttérben húzódó kognitív tényezőik megvilágítására.

Irodalom

- Benczes Réka 2013. The role of alliteration and rhyme in novel metaphorical and metonymical compounds. *Metaphor and Symbol* 28/3. 167–184.
- Bergen, Benjamin K. 2004. The Psychological Reality of Phonaestemes. *Language* 80: 290–311.
- Bybee, Joan 1985. *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. John Benjamins, Amsterdam.
- Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bybee, Joan 2011. Markedness: Iconicity, economy, and frequency. In: *The Oxford handbook of linguistic typology*. ed. J.-J. Song. Oxford University Press, Oxford. 131–147.
- Chomsky, Noam 1988. *Language and problems of knowledge: The Nicaraguan lectures*. MA: MIT Press, Cambridge.
- Creissels, Denis 1975. Note sur la distinction alienable-inaliénable dans l'expression de la possession en hongrois. *ÉFOu* 12: 151–167.
- Demuth, Katherine – McCullough, E. 2009. The prosodic (re)organization of children's early English articles. *Journal of Child Language*, 36: 173–200.
- Dinnsen, Daniel A. – Fred R. Eckman. 1975. A Functional Explanation of Some Phonological Typologies. In: R. Grossman et al. eds. *Functionalism*. Chicago Linguistic Society, Chicago. 126–34.
- Dressler, W. U 1989. Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42: 3–10.
- Dressler, Wolfgang U. – Merlini Barbaresi, Lavinia. 1994. *Morphopragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Eckman, Fred 1977. Markedness and the contrastive analysis hypothesis. *Language Learning* 27: 315–330.
- Eckman, Fred 1985. The markedness differential hypothesis: Theory and applications. In: B. Wheatly – A. Hastings – F. Eckman – L. Bell – G. Krukar – R. Rutkowski (szerk.): *Current approaches to second language acquisition. Proceedings of the 1984 University of Wisconsin-Milwaukee Linguistics Symposium*. Bloomington, In. Indiana University Linguistics Club. 3–10.
- Givón, Talmy 1990. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, vol. 2. John Benjamins, Amsterdam.
- Greenberg, Joseph H. 1966. *Language Universals, with Special reference to Feature Hierarchies*. Mouton, The Hague.
- Giay Béla 1988. A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának módszertani alapkérdései. In: Giay B. – Nádor O. szerk. *Magyar mint idegen nyelv/Hungarológia*. Budapest. 245–279.
- H. Varga Márta 2012. *Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata*. KRE BTK – Patrocinium Kiadó, Budapest.
- Huszár Ágnes 2009. Női nyelv? Férfi nyelv? Gendernyelvészet Magyarországon. *Magyar Tudomány* 3: 276–285.

- Imrényi András 2017. Mondattan. In. Tolcsvai Nagy gábor szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 663–895.
- Jakobson, Roman 1941. *Child Language, Aphasia, and Phonological Universals*. Mouton Publishers, The Hague.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning. Imagination and Reason*. University of Chicago Press, Chicago.
- Kiefer Ferenc 2003. Alaktan. In. É. Kiss – Kiefer – Siptár szerk. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest: 189–283.
- Kothencz Gabriella Szilvia 2012. Képi sémák és határozóragok. In. Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd szerk. *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális leírására*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Köllő Márta 1978. *Az orosz nyelv oktatásának néhány kérdése*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2001. A cognitive linguistic view of learning idioms in an FLT context. In. Martin Pütz–Susanne Niemeier–René Dirven szerk. *Applied Cognitive Linguistics 2*. Mouton de Gruyter, Berlin: 87–115.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Ladányi Mária 2007. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. *Segédkönyvek A Nyelvészet Tanulmányozásához 76*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Ladányi Mária 2017. Alaktan. In. Tolcsvai Nagy szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 503–660.
- Lado, Robert 1957. *Linguistics across cultures*. MI: University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter,
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Markó Alexandra 2017. Hangtan. In. Tolcsvai Nagy Gábor szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest: 75–203.
- Palágyi László 2016. A kognitív metaforaelmélet alkalmazása a magyar mint idegen nyelv oktatásában. In. Váradi Tamás szerk. *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből X. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 69–80.
- Pinker, Steven 1999. *Words and Rules. The Ingredients of Language*. Harper Collins: New York.
- Putz Mónika 2002. Hibaelemzés orosz és angol anyanyelvű, magyarul tanuló diákok fogalmazásai alapján. *Hungarológiai Évkönyv 3*: 116–132.
- Simon Gábor 2012. Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben – a térbeliség példája. In. Tolcsvai Nagy Gábor, Tátrai Szilárd szerk. *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a Magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- Siptár Péter 2003. Hangtan. In. É. Kiss – Kiefer – Siptár szerk. Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest: 287–384.
- Smith, Chris 2014. The phonesthetics of blends: A lexicographic study of cognitive blends in the OED. *EXELL: Explorations in English Language and Linguistics 2*: 12–45.
- Szilágyi N. Sándor 2013. A mi (rend)szertelen nyelvünk. In. Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor szerk. *Analógia és nyelvreírás*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 235–263.
- Szili Katalin 2009. A szavak dialógusa. *THL2 (1-2)*. 15–27.
- Szűcs Tibor 2009. A magyar mint idegen nyelv sajátos szemléleti vonásai (Giay Béla emlékének). *Hungarológiai Évkönyv 10*: 68-78.
- Szűcs Tibor: A kicsinyítés–becézés szemantikai–pragmatikai funkciói és nyelvtani formái, *THL2 (1-2)*. 145-157.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. *Jelentés*. In. Tolcsvai Nagy gábor szerk. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–465.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wurzel, W. U. 1987, System-dependent morphological naturalness in inflection. In. Dressler, W. U – Mayerthaler, W. – Panagl, O. – Wurzel, W. U. *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia: 60–61.